

Fehéri György

A berlini Holokauszt Emlékmű

Emlékezet-történet

Berlin, 2004 novembere. A Művészeti Akadémia és a Holokauszt Emlékmű (teljes nevén: A meggyilkolt európai zsidóság emlékműve) felépítésére létrehozott alapítvány kilenc előadásból álló sorozatot hirdetett *Építészet és emlékezés* címmel. Az utolsó összejövetel időpontját 2005 áprilisára időzítették, május közepére tervezik ugyanis a berlini Holokauszt Emlékmű ünnepélyes átadását. Az előadások helyszíne a saarlandi tartomány berlini képviselője. Hogy miért épp itt, azt a kirendeltség vezetője mondta el az előadás előtti köszöntőjében: „Az épületünk történelmileg »kontaminált« (szennyezett) területen található: a szomszédságban volt ugyanis nemcsak a Hitler-bunker, hanem a nemzetiszocialista idők számos kormányzati épülete is; s mellettünk áll majd a Holokauszt Emlékmű – mindezek természetesen kötelezett-seget jelentenek a képviselőnk számára.”

A sorban második előadás Mányi István, tervező építész beszámolója volt a budapesti Holokauszt Múzeumról, a kiegészítő referátumot Eörsi István tartotta. Mányi negyvenperces szöveget olvasott fel, a háttérben vetített képek peregtek a budapesti építkezésről, s majd az elkészült múzeumról. Eörsi Magyarország és a holokauszt még mindig nyomasztóan megoldatlan és feldolgozatlan örökségéről beszélt. Az előadás utáni kérdésekre a két előadó felváltva válaszolt, s lassan-lassan derengett fel, hogy bár a múzeum felépült, még korántsem csitulak el a viták, s vannak jócskán megoldandó problémák is. Többek között mindmáig nem lehet tudni, miből is áll majd a múzeum állandó kiállítása. (Amely nevében régen – noha nem tudni, mikortól? – nem múzeum már. – *A szerk.*)

Ültünk néhányan magyarok a teremben, s vártuk a németek megbotránkozását: kész a múzeum, de még sehol sincs a kiállítási koncepció... A megbotránkozás azonban elmaradt, a német hallgatók egyáltalán nincsenek meglepve. Ezt a problémát igen jól ismerik, mégpedig

saját tapasztalatukból: gondoljunk csak a berlini Libeskind-épület, a Zsidó Múzeum történetére. Két évig állt üresen, több mint 350 000, elsősre a csupasz épülettel is meglehetősen látogató vándorolt a kongó betonfalak között teremről teremre, míg végül viták és fontolgatások után elkészült a kiállítási anyag és megnyitották a múzeumot – másodszor is.

Az előadóteremből átlátni a még épülőben levő Holokauszt Emlékműre. 19 000 m² összterületen 2711 földbe ásott sztéle, sírközszerű beton-tömb áll majd itt, ha elvonul az utolsó daru és markológép, s elkészül a föld alatti információs központ és dokumentációs kiállítás is.

Keletkezett azonban egy 2712. sztéle is, melyet a könyvtárak polcain őriznek – ha egyáltalán felfér: egy 5 kilós és 1300 oldalas könyv formájában. A berlini *Philo Verlag* által 1999-ben, vagyis még az emlékműről szóló Bundestag-határozat kibocsátása előtt kiadott szöveggyűjtemény, mely a Holokauszt Emlékmű felépítéséhez vezető több mint tízéves vitát dokumentálja. Míg a könyv, melynek címe, *Der Denkmalstreit – das Denkmal?* – vagyis: „Az emlékmű vitája – az emlékmű?” végső kicsengésében még

A „2712. sztéle”

A szerző felvétele

A szerző felvétele

A tervező, Peter Eisenman

mindig bizonytalan, hogy sikerült-e megtalálni az emlékezés lehető legmegfelelőbb formáját, a kolosszus hátoldalán fekete alapon fehér betűkkel virító felirat biztos abban, hogy a vita, vagyis a könyv tartalma nem más, mint „A nemzet lelkének keresztmetszete”.

A Philo Verlag minden bizonnyal nem üzleti sikernek szánt könyve 8 alfejezetre osztva, a kiírásokon, a különböző szintű vitákon, az elbírálás bonyolult szakaszain át egészen a végső határozatot előkészítő meghallgatásokig dokumentálja jegyzőkönyvek, újságcikkek, rajzok és fotók segítségével az emlékmű-projekt kezdetét, fejlődését és végső kibontakozását.

Ez a történet 1979-ben kezdődik. Egy utca-rendezési terv kapcsán terelődött a figyelem Albrecht herceg valahai palotájának rettegett emlékeket őrző telkére. A szorosan a berlini fal és a Martin-Gropius-Bau nevű múzeum mellett fekvő romterületen kapott ugyanis helyet 1933 és 1945 között a nemzetiszocialisták több hírhedt intézménye: az SS, a Gestapo és az SD, 1939-től pedig a Birodalmi Biztonsági Főhivatal is. (Lásd a szerző korábbi cikkét: *Múlt és Jövő*, 2002/4.) Több pályázat és heves vita után 1985-ben, a város fennállásának 750. évfordulója alkalmából nyílt meg itt *A terror topográfija* című, először csak ideiglenesnek tervezett, majd az óriási érdeklődésre való tekintettel meghosszabbított és később véglegesnek tekintett kiállítás.

1988-ban a „Topográfia...” munkacsoport egyik ülésén az újságíró és publicista Lea Rosh javaslatot tett arra, hogy épüljön emlékmű is a kiállítás területén. A szociáldemokraták elsőként reagáltak: ők azonban inkább a Reichstag előtti térségen tudnának emlékművet elképzel-

ni. Ezen a kiindulási ponton többéves ádáz, összességében és végeredményében azonban termékeny vita indult el: mit testesítsen meg az emlékmű, milyen tartalommal töltsék meg, hol és mikor építsék fel... valamint: az áldozatok mely csoportjának az emlékezetét örökítse meg? 1989-ben ugyanis a *Szintik és Romák Központi Tanácsának* elnöke tiltakozást jelentett be egy olyan emlékmű terve ellen, amely nem a holokauszt összes áldozatára emlékezne.

Közben – s ez végigkíséri a központi Holokauszt Emlékmű keletkezésének többéves történetét – Berlin-szerte létesültek kisebb-nagyobb, a holokausztot, annak áldozatait idéző emlékhelyek és installációk.

1989-ben Daniel Libeskind nyerte el a Zsidó Múzeum tervpályázatának első helyezését; s szintén ebben az évben merült fel először komolyabban, hogy talán mégsem az Albrecht hercegről elnevezett terület lenne a legmegfelelőbb hely a Holokauszt Emlékmű számára. Szeptemberben a Művészeti Akadémián olyan heves vita bontakozott ki a témáról, hogy félbe kellett szakítani a rendezvényt. Különböző csoportok a legkülönbözőbb véleményeket képviselték, még abban sem alakult ki egyetértés, hogy tényleg szükség van-e egy monumentális méretű emlékműre.

1990-ben, a *Fal* leomlása után többen indítványozták, hogy az emlékművet az eddig a két városrészt elválasztó senkiföldjén, a valahai Birodalmi Kancellária szélén, a Brandenburgi Kapu mellett állítsák fel.

1992-ben ismét fellángolt a vita a Zsidók Központi Tanácsa, a Szintik és Romák Központi Tanácsa és az emlékmű felépítésére létrehozott (akkor még) egyesület között arról: miért csak a zsidó áldozatokat veszi figyelembe a tervezett emlékmű. A politika irányából érkező javaslat szerint: legyen két emlékmű, két különböző helyen (valamivel később merült fel egy harmadik, a holokauszt homoszexuális áldozataira emlékező hely kialakításának igénye).

1994-ben kiírták a Holokauszt Emlékmű építészeti pályázatát, melyre 528 tervet nyújtottak be.

1995. május 8-án, Németország náci uralom alól való felszabadulásának 50. évfordulójára lerakták a „Terror topográfija” emlékhely alapkövét (a bizonyos Albrecht-telken). Az elképzelések szerint kiállítási és dokumentációs központ épülne itt, a tervezésére a neves svájci építész, Peter Zumthor kapott megbízást. Előreugorva az időben: 2004 végén még mindig

csupán a telek egyik szélén – évekkel korábban – létesített kiállítás látható, a többi: rom. Sokéves elkeseredett, elsősorban pénzügyi és ütemezési kérdéseket érintő viták és rengeteg pénz elköltése után alig néhány hónapja, 2004 első felében vonták meg véglegesen Zumthortól a megbízást, s született határozat a már meglévő épületrész lebontására. Talán új pályázat lesz, talán... ha...

Folyik a Holokauszt Emlékmű építészeti pályázat értékelése, s ez sem áll másból, mint szünet nélküli vitából. Megszólalt a politika, a városi vezetés, a nyilvánosság, a különböző érdekcsoportok, és... és... és...

1996-ban a berlini Szenátus takarékosági okokból el szeretne volna halasztani az építkezést; a tiltakozásokra való tekintettel azonban igen gyorsan visszavonták ezt a határozatot. 1997-ben több konferenciát is összehívtak. Témáik: „*Miért van szüksége Németországnak az emlékműre?*”; „*A hely, annak politikai és történelmi kontextusa, a jövőbeli városkép*”; „*Az emlékmű tipológiája és ikonográfiája, s a megvalósulás felé vezető út*”.

1997-ben újabb bizottságot alakítottak, amelynek feladata (a már kilenc kiválasztott munkát készenlétben tartva) további művészek megszólítása, pályázatok bekérése. Az év végén kiállították a beérkezett munkákat, vitákat, beszélgetéseket, tanácskozásokat rendeztek körülöttük. Ekkor már négy tervre szűkült le az „esélyesek” köre, közöttük volt az Eisenman/Serra építész páros is.

Ismét csak akadozni látszott a „projekt”: bár Kohl kancellár sürgette a megvalósítást, Diepgen berlini kormányzó polgármester inkább annak elhalasztását szerette volna elérni. Kohl találkozott a két építésszel és kérte a terv átdolgozását; Richard Serra ezt nem akarta, s ezért visszavonult. Michael Naumann, az SPD hamarosan hivatalba lépő kulturális minisztere szintén az elhalasztás mellett érvelt. Kohl és Diepgen megegyeztek abban, hogy a Holokauszt Emlékmű nem lehet a küszöbönálló választási hadjárat témája, s így a végső döntést az 1998. szeptember 27-i választások utáni időre halasztották.

1998 augusztusában ismét kiállítás nyílt a pályázati anyagból, ahol mindemellett a Zsidó Múzeum és a Terror topográfiája komplex tervanyaga is látható volt. Szeptember 3-án a berlini Képviselőház határozott: fel kell építeni az emlékművet – a pontos helyről és a megvalósítandó tervről azonban még nincs döntés. Október 11-én a neves német író, Martin Walser a frankfurti Béke-díj átvétele alkalmából tartott beszédében az emlékmű felépítése ellen szólt; néhány nappal később a berlini Zsidó Hitközség elnöke, Andreas Nachama pedig azt javasolta, hogy emlékmű helyett inkább egy olyan felsőoktatási intézményt létesítsenek, ahol egy fedél alatt tanulmányozhatják a hallgatók a zsidó, a katolikus, az evangélikus és később az iszlám vallástudományokat.

Az újonnan alakult kormány nem hagyja befolyásolni magát, s a koalíciós megegyezésében

A föld alatti információs kiállítás terve. A 2. terem (Dagmar von Wilcken)

Fotó: Lepkowski. Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Fotó: Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Építési terület: kijelölik a sztélék helyét

rögzítette: az emlékműről szóló végső szó kimondására a Bundestag az illetékes. Diepgen még mindig Eisenman terve ellen érvelt, az ekkor már kulturális miniszter Naumann viszont tökéletesen új koncepcióban gondolkodott már: múzeummal, könyvtárral és dokumentációs központtal kiegészített együttest szeretne. Ezt követték a tárgyalások Eisenmannal – tárgyalások, tárgyalások, egyeztetések, viták, kiállítások, sajtó, tv, rádió, kritikák, sértődések, lemondások, visszalépések, s végül egy újabb dátum: 1999. június 25: a Bundestagban rendezendő döntő csata napja.

Márciustól kezdve a korábbi viták több résztvevője szólalt meg – még a határozat előtti „utolsó szó jogán”, gyakran újra kifejtve vagy éppen nyomatékosabban megismételve a megelőző években elhangzott érveket.

Michael Naumann félve attól, hogy az „esztétika” megakadályozza a dolgok lényegének megragadását, továbbra is a különböző funkciók összekapcsolását javasolta: a holokauszt témájának emocionális megközelítését kövesse a kognitív, a kutatás, a nevelés és az emlékezés aktusa. Ugyanakkor, mint mondta: „óvakodjunk az öncsalástól. Nem a holokausztra emlékezünk, hanem sokkal inkább arra a tapasztalatra, amelyeket a holokausztról szóló könyvek olvasásakor szereztünk, az áldozatok és túlélők elmeséléseire, a képekre, a filmekre, a tettesek bíróság előtti fejtegetéseire – a valódi szenvedés azonban átélhetetlen, szörnyűsége megfoghatatlan marad.”

Moshe Zuckermann (izraeli történész) a monumentális méretek helyett inkább a szerény, a mindennapokba integrált, a történések helyére összpontosító emlékezés híve. Példának emlí-

tette a Grunewaldi pályaudvaron elkészült *17-es vágány* című installáció-emlékművet. Erről a pályaudvarról deportáltak több tízezer zsidót. A 18 m hosszú, 3 méter magas betonfalban emberszerű lenyomatok őrzik a deportáltak szellemét, s a használaton kívül helyezett 17-es peron betonjárdájába foglalt öntöttvas táblák emlékeznek az itt történetekre.

Salomon Korn (a Zsidók Központi Tanácsának jelenlegi alelnöke) hevesen támadta a tervet, amely a különböző áldozatcsoportoknak különböző emlékműveket állítana. Amit megtehet egy magánkezdeményezés – mondta az emlékmű történetének kezdeteire utalva –, azt nem teheti meg az egészen más felelősséggel rendelkező állam. „Ha ez mégis így történne, számítani kell arra, hogy a nyilvánosság gondolkodásában hierarchia keletkezik az üldözöttek különböző csoportjai között.” Egy nemzeti emlékmű létrehozása „...a háború utáni évtizedekben nem lett volna megvalósítható, túl nagy volt egyrészt a túlélő áldozatok és azok gyermekeinek, másrészt a »tettesek generációjának« és azok utódainak traumatizáltsága. A németek többsége a »nemzetiszocializmus« áldozatának tekintette magát. Most, több mint fél évszázad után jött el a lehetősége annak, hogy a németek egy része által az emlékezés évtizedeken át védekező pozícióként felvett »áldozat-középpontú« szemléletét egy pontosabb és őszintébb, »tett- és tettes-középpontú« képpé alakítsuk.” Az így létrehozható emlékműnek ugyanakkor Németország jelenébe és jövőjébe ágyazottnak kell lennie, vagyis olyannak, hogy a „nemzetiszocialisták büntetteinek következményét a ma élő németek nemcsak szavakban, hanem valójában is a saját kultúrájuk, civilizációjuk és nemzeti önazonosságuk öncsonkításának érezzék”.

Konrád György (akkoriban a Művészeti Akadémia elnöke) a kérdésre, hogy szükség van-e egyáltalán az emlékműre, ezt válaszolta: „Európa meggyilkolt zsidó népességének sem mire sincs szüksége. A halottakkal nem lehet megállapodásokat kötni: kaptok egy óriási emlékművet, és cserébe viszont béküljünk meg egymással.” [...] „Az emlékművel a politikailag értelmezett német nemzet és Berlin lakosai fogadalmat tesznek arra, hogy a német nemzet soha többé nem vesz részt emberek kiirtásában, sőt mindent megtesz azért, hogy ilyesmi a földgolyó semelyik részén se történhessen meg újra. Az emlékmű nem a megölt európai zsidók, hanem a mai és eljövendő német nyilvánosság akaratóból születik” – mondotta.

Sztéle-erdő

Ugyanakkor Konrád György nem értett egyet az emlékmű kiszemelt helyével, s tartott annak monumentalitásától, a betontömegtől. „Minél bombasztikusabb egy emlékmű, annál gyorsabban vált ki az elgondolttal gyökeresen ellenkező előjelű érzelmeket, gúnyos és antiszemita megnyilvánulásokat.”

Reinhard Rürup (történész, a „Terror topográfiaja” emlékhely igazgatója) szerint tisztázni kell, hogy egy „az áldozatoknak, vagyis Európa megölt zsidó népességének szóló emlékművet akarnak-e felépíteni, avagy egy olyan helyet, ahol a németek által elkövetett bűnökre lehet majd emlékezni, vagyis egy »holokauszt-emlékművet?»” S hozzátette: „...én egy olyan emlékművet tartok fontosabbnak, amely a németek bűnéről beszél.” Ugyanakkor lényegesnek tartotta, hogy az emlékmű ne legyen egyben múzeum is, mert az az ország más tájain található autentikus emlékhelyek jelentőségét csökkentené.

Günter Morsch (Brandenburgi Emlékhelyek Alapítvány) arra hívta fel a figyelmet, hogy a holokauszt témájának feldolgozásakor az „...Endlösung nemzetiszocialista tervét az áldozatok szempontjából nem lehet másképp látni, csakis mint az évszázados zsidógyűlölet, az »örök antiszemitizmus« egyenes következményét.” S így vigyázni kell annak ábrázolásakor is, hogy a holokausztra ne mint valamilyen „balesetre” vagy „kisiklásra” tekintsenek – ha-

nem: világosan kell látni és érteni, milyen előtörténet is felelős a bekövetkezett tragédiáért...

Tízéves vita után született meg tehát a Bundestag határozata, mely azt rögzítette, hogy az emlékművel a meggyilkolt zsidó áldozatok előtt tisztelegve a német történelem „elképzelhetetlen eseményére akarnak emlékezni, az emlékezetet ébren tartani, s a következő generációkat figyelmeztetni...”. Az emlékmű más emlékhelyekkel és intézményekkel kooperációban működik majd; léte azonban nem pótolhatja a terror mind ez idáig megőrzött és a jövőben is megőrzendő autentikus helyeit. A Holokauszt Emlékmű helye Berlin középpontjában lesz, tervezője Peter Eisenman, a megvalósítandó mű pedig az építész átdolgozott elképzelése, az úgynevezett „Eisenman II.”-terv.

A cikk írása közben érkezik a meghívó: 2004. december 14-én a Bundestag elnökének jelenlétében ünnepélyesen beemelik az utolsó sztélét. Alakul az emlékmű végleges képe. A felülnézetben 0,95x2,38 méteres és különböző magasságú sztélék egy komputerrel rajzolt raszter szerint kerülnek helyükre. A föld alatt készül az információs központ, melynek feladata, hogy mindazt, amit a sztéle-erdő érzéki módon közvetít, információkkal és konkrétumokkal egészítse ki. Lifttel és lépcsőkkel lehet majd lejutni a részben nappali fényerővel megvilágított 800 m²-es területre, ahol a látogatók először az

Fotó: Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Az emlékmű egy részlete. 2004 szeptembere

1933–1945 között történekről szóló alapvető tudnivalókat sajátíthatják el. A továbbiakban 15 példaértékű sors nyomon követésével érthető meg, milyen jövő várt az üldözöttekre, mit jelentett a valóságban az, hogy a nemzetiszocialista terror egyéni életutakat és életeteket semmisített meg, családi szálakat szakított el örökre és teljes családok életét oltotta ki – tökéletesen függetlenül attól, hogy az áldozatok milyen nemzetiségűeknek vallották magukat, szociálisan és kulturálisan hova is tartoztak, s hogy valóságosak voltak-e, avagy sem.

A következő teremben a Jad Vasem emlékhely segítségével állítanak majd – akusztikus és vizuális segédeszközökkel – emléket a holokauszt áldozatainak, tekintenek ki a nemzetiszocializmus Európa-szerte elszenvedett pusztítására, s az áldozatok legkülönbözőbb csoportjaira, mutatnak be más emlékhelyeket, s innen lesz elérhető az izraeli intézmény adatbankja is.

A sztélék 14,8 millió euróba kerültek, a föld alatti kiállítóhely kialakítása 10,5 millió euróba, s 2,3 millió eurót terveznek annak belső kialakítására.

Jelenleg még csak a sztélék széléről szemlélhető a beton-erdő, de már innen is sejthető, milyen szorító érzés is lesz az oszlopok között bolyongani.

Az építész Eisenman, a *Zeit* című hetilapban fogalmazta meg nemrégiben, hogy milyen hatást is vár alkotásától: „Remélem, az emlékmű körüli viták nem zárulnak le... ha mindenki boldog és elégedett lenne, azt kellene hinnem, hogy valamit rosszul csináltam. ...Az emlékmű sztéléi között sétálva elvesz majd az irány és a cél érzékelése, s talán még a bizonyosságé is. ...a holokausztról készült fotók és filmek tömkelege

zsibong a fejünkben, s az emlékmű megpróbálja megtörni ezeknek a képeknek az egyeduralmát... s e helyett az elsődleges testi élményekre igyekszik majd hatni. [...] Hogy a hatás milyen is lesz, ezt nem lehet előre pontosan tudni, s ezt a mű egyik erősségének tartom... ami történt, felfoghatatlan, s ez kiszolgáltatottá tesz bennünket. Ezt a kiszolgáltatottságot akarja az emlékmű közvetíteni. [...] Az emlékmű éppúgy, mint ahogy a pszichoanalitikus páciense jelenlétében – hallgat, s talán a hallgatásnak ebben a különleges pillanatában lehetővé válik majd, hogy saját magunkkal mint idegenekkel találkozassunk szembe. Hogy ismét tudjunk beszélni az elfojtott dolgokról. Legalábbis ezt remélem.”

S mindehhez szelíd mosollyal azt tette hozzá az utolsó sztéle beemelése után, a sajtó bölcseségeket remélő kérdésére: „Nincs itt sem művészet, sem tanulság, sem üzenet – csend van, csakis csend, az a csend, ami az áldozatokat vette körül Auschwitzban...”

Heinz Berggruen, a neves műgyűjtő 1998-ban, a heves viták közepette a következőket mondta: „Egy emlékművet nem kell erőltetni, csakis szerves fejlődés eredménye lehet. [...] Talán jön valamikor egy művész, akinek sikerül egy olyan emlékhelyet kialakítania, amelyik intenzitásával és kisugárzásával méltó módon ábrázolja az általunk megélt korszakra oly sötét árnyat vető, kimondhatatlan tragédiát.”

A nyomasztó múlttal, a legelemibb tabuk megtörésének történetével való szembenézéshez megtalálni a hiteles gesztusokat – nem könnyű; elegendő idő, türelem és kitartás kell hozzá. De némának vagy tétlennek maradni – nem szabad. Talán először nekünk is egy ilyen többkilós, ezeroldalas könyv-szörnyetegre való kellene egymással beszélgetnünk és vitatkoznunk, hogy megtudjuk, hogyan tehetjük érzékelhetővé és esetleg elmondhatóvá is mindazt, ami immáron több mint hatvan éve esett meg ebben az országban.

A szövegben szereplő idézetek részint újságcikkekben jelentek meg, részint a Bundestagnak a kultúrával és a médiával foglalkozó bizottságának meghallgatásain hangzottak el.

Der Denkmalstreit – das Denkmal? Die Debatte um das „Denkmal für die ermordeten Juden Europas“, Eine Dokumentation. Philo, 1999, 1298 oldal